

EÖTVÖS JÓZSEF NEMZETÉRTELMEZÉSE ÉS NEMZETISÉGPOLITIKAI KONCEPCIÓJA AZ 1850-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

Eötvös József gondolkodói életművének sok tekintetben legproblematisabb időszaka az 1850-es évek első fele. Hiszen Eötvös történetfilozófiai és politikaelméleti rendszerének számos pontjában s a gyakorlati politikai következtetésekben is újra szembekerül a liberális ellenzék vezető szárnyával. Az igen határozott elméleti és politikai szembenállás a nemzetiségi kérdést tekintve ölt a leghatározottabb formát. Eötvös két programadó munkájában fejt ki álláspontját, A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra (1851., ill. 1854.) című művében és Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról című röpiratában. A szakirodalom mindezideig csupán ezeknek a munkáknak a politikai funkcióját elemezte, kevés kísérlet történt Eötvös nemzet-értelmezésének rekonstruálására; pedig a művek megjelenését követő heves vitát nem kizárólag az inspirálta, hogy Eötvös a kezdettől fogva az 1848-as áprilisi törvények alapjára helyezkedő és a passzív rezisztencia politikáját meghirdető Deák Ferenc-féle politikai irányvonallal szemben másként értelmezte az európai politikai realitásokat s az azokra felépíthető magyar liberális ellenzéki programot. Eötvös szakít a reformkor liberális nacionalizmusának Kossuth és az ellenzék vezérékara által képviselt irányzatával, melyben a polgári társadalom megteremtésének igénye társult az államnacionalizmussal s a nyelvi nacionalizmussal.¹ E szakítás háttérében a politikai tényezőknél kívül a nemzetiség és nemzet fogalmának, történeti szerepük megítélésének elméleti különbségei rejlenek.

Eötvös az Uralkodó Eszmékben történetfilozófiájának és politikaelméletének két axióma jellegű, megrendíthetetlen alappontját fejt ki. Egyrészt az emberi szabadság kifejlődését tekinti a történeti fejlődés mozgató rugójának s minden történeti folyamat lehetséges mércéjének. Eötvös elméletileg rögzíti: kora történeti jelenségeit és mozgalmait, így a nemzetiségi mozgalmakat is az emberi szabadság fejlődésének folyamatához kívánja mérni és viszonyítani. Másik alaptétele azonban a nagy államok történetfilozófiai érvekkel is alátámasztott szükségszerűségének elve, mely állandó és feszítő ambivalenciában van az elsővel, mivel az egyéni szabadság kiteljesedését nagy és erős államhatalmak létezési feltételei között kívánja biztosítani. Így a történeti folyamatok politikai megítélésének mércéje Eötvös elméletében a nagy államok fennmaradásának biztosítása. Az emberi szabadság és a nagy államok értékkonfliktusai

¹ VARGA JÁNOS: Helyét kereső Magyarország. Bp. 1982. 64.

adják az Uralkodó Eszmék feszítő kereteit és dinamikáját. Ugyanezen koordináták között kíséreljük meg nemzet-elméleti és nemzetiségpolitikai nézeteinek összegzését és értelmezését.

Eötvös nemzetiség-fogalmának kiindulópontja a reformkori magyar liberális nacionalizmushoz hasonlóan a német felvilágosodás, illetve romantika nemzetszemlélete, mely Herder elméletében gyökeredzett, mely szerint a Föld egyetlen kert, ahol a nemzetek virágoznak és elhervadnak saját természetük szerint; minden nép individuális egyéniség, melynek organikus és önelvű fejlődése a nép nyelvében és kultúrájában, szokásrendszerében és hagyományaiban kikristályosodó népszellem ('Volksgeist') alapján bontakozik ki. A népek különbözőségükben egyenrangúak, mindannyian az emberi humanitás kibontakozását szolgálják. Eötvös is a népek természetadta különbözőségének elvéből indul ki: ahogy a természet az egyes embert is különféle tehetségekkel ruházta fel, úgy a népek is különböző tulajdonságokkal rendelkeznek.² A nemzetiség nem más Eötvös értelmezésében, mint az emberi együttélésnek a természettől adott, vérségi kötelékeken alapuló makroközösségi formája, a társadalmi integráció történetileg létező első formája.

Amíg azonban Herder és a magyar liberálisok a történeti fejlődésben a nemzeti-ségi sajátosságoknak a kibontakozását, megnyilatkozását látják, addig Eötvös éppen ezzel ellentétes fejlődési trendet feltételez. Már egy 1841-ben született feljegyzésben felbukkannak a későbbi elmélet elemei: „Korunkban a nacionalitások kora lettűnt, s mindazon erőlködés, mellyel most általánosan mindenütt a világon az egyes nemzetségek felelevenítettnek, csak azon aggok iparkodásaira emlékeztetnek, kik éppen mert tehetetlenségeket érzik, kettős erővel törekednek annak felelevenítésére. – Minden nacionalitás vagy egy külön valláson vagy civilizáción alapszik – ez korunkban nincs többé.”³ Ez az alapgondolat jelenik meg újra, s nyer történetfilozófiai meg-alapozást az 1850-es évek első felének munkáiban. Eötvös bizonyítandó alaptétele a következő: „Mindazon okok, melyek a nemzeti egyéniségek fennállásának támaszul szolgálnak, részint egészen megszűntek, részint napról napra gyengébbekké válnak.”⁴

A nemzetiség természetadta közösség, melynek különálló egyéniségként való létezését, identitástudatát a közös eredet mítoszára ráépülő közös nyelviség, a közös vallás, a közös történeti emlékek és a más népektől való elszigeteltség hordozta. Azonban Eötvös véleménye szerint az ókori kultúrák bukása utáni történeti folyamatban két, egymást erősítő fejlődési tendencia bontakozik ki. Egyrészt kialakul a modern individuuum, az egyén leválik tradicionális közösségeiről, s önálló, autonóm lényvé válik. S ez bizonyos aspektusban a nemzetiségi tradicionális közösségről való leválást is jelenti, az egyéni szabadság kifejlődése így gyengíti a nemzetiségi kötelékeket. Ezzel a folyamattal párhuzamosan, a tradicionális közösségi formák felbomlásával egyfajta egységesítési folyamat játszódik le az európai keresztény kultúra keretében, mely univerzalizásra törekszik. Ezen kettős folyamat eredményeként egyre in-

² Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra [a későbbiekben: Uralkodó Eszmék] Bp. 1981. I. t. 149.

³ Eötvös József: Vallomások és gondolatok. Bp. 1979. 128.

⁴ Uralkodó Eszmék I. 246.

kább az egyén, az individuum lesz a történelem főszereplője, s nem a nemzetiségi kollektívum.

E modern individuum legfőbb értéke a szabadság. Eötvös a szabadság fogalmának „helyes értelmezéseként” kizárólag az ún. negatív szabadság⁵ koncepcióját fogadja el, mely szerint „a szabadság azon állapot, melyben az ember mind saját tehetségeit, mind az őt környező természet erőit a lehetőség határai között, maga által választott célok elérésére használhatja.”⁶ Ez az értelmezés az emberi szabadság lényegét a másoktól való függetlenségben és önállóságban keresi. Eötvös a szabadság fogalmának helytelen értelmezéseként az államhatalomban való részvétel állampolgári szabadságát adja meg, érték voltát nem tagadva, de érvényesülését a modern államban illuzórikusnak tekintve. Szabadságfogalma tehát erősen individualizált szabadságfogalom; az ókori és modern szabadságfogalom fejlődési irányát is az individualizációban látja: az ókori ember a városállam formájában megtestesülő közösség keretei között kereste szabadságának terrénumát, a modern ember egyéni függetlenségének élvezetében és cselekvési autonómiájában.

Ezzel párhuzamos fejlődési irányt tételez fel Eötvös a nemzetiségi tudatot illetően is. Mindazok a tényezők, melyek egy nemzetiséget egységbe szerveztek, s a nemzetiségek különállását hordozták, az individualizáció folyamatában megszűnnek társadalmi integráló tényezőkként hatni, az egyén magánéleti szférájába szorulnak vissza, annak elemeibe integrálódnak. Addig amíg Herder az egyén minden tevékenységében a népszellem megnyilatkozását kereste; míg Széchenyi az egyén tevékenységének természetes hatókörét látta a nemzetiségben, melyen keresztül az egyes az emberiséggel érintkezhet; addig Eötvös a nemzetiséget az egyén szubjektumába helyezi, s kizárólag „érzéként”, s nem történeti jelenségként kezeli. „A nemzetiség csak érzelem, melynek fogalma szintoly kevéssé állapíthatatik meg, mint más érzelmeké.”⁷ A nemzetiség nem történetileg létező, önálló kollektívum, „önálló egyéniség” többé, hanem az egyén lehetséges viszonyulási formája társaihoz. „Miután minden nemzet egyesekből áll, s amit nemzeti jellemnek nevezünk, nem egyéb, mint azon tulajdonok összessége, melyek közös származásuknál vagy múltjuknál fogva az egyének nagy számával közösek: a nemzeti kifejlés utáni törekvés sem egyéb, mint az egyesek törekvése azon tulajdonok kifejtésére, melyek mint ugyanazon nép tagjaival, mindnyájukkal közösek.”⁸ Ebben az értelmezésben nem létezhetnek kollektív nemzetiségi jogosultságok – hiszen nemzetiségi kollektívumok sem léteznek –, az egyéni szabadság programja az, mely mindent integrál, azt a jogot is, mely szerint az egyének „minden tulajdonaik, tehetségeik, s így külön nemzeti tulajdonaiknak is kifejlesztésére bírnak.”⁹

A nemzetiségi kollektívum („önálló egyéniség”) felbomlásával azonban a társadalmi integrációnak új típusú szervezetére volt szükség, s ezt az integráló funkciót az

⁵ RUGGIERO: The History of European Liberalism. London, 1927. 350.

⁶ Uralkodó Eszmék I. 71.

⁷ Uo. I. 107.

⁸ Uo. II. 56.

⁹ Uo. I. 149.

állam intézménye vette át. Eötvös történetfilozófiájában a modern kor történeti fejlődésének az individuum mellett másik alapvető tényezője az állam. A nemzetiség mint kollektívum és az állam az emberiség történetében különböző fejlettségű integrációs állapotokat testesítenek meg. Így a nemzetiség nem lehet az állam intézményének szervező elve, mert egy megelőző történeti állapot eleme. „A népek helyébe államok léptek, s csak ezekben találkozunk az egyéniség valamennyi feltételével.”¹⁰ Az Uralkodó Eszmék második kötetében némileg korrigálja álláspontját, amennyiben kategorikusan nem tagadja a 'nemzetiségi egyéniségek' fennmaradását, de továbbra is csak másodlagos jelentőséget tulajdonít nekik.

Eötvös kora történeti fejlődésének két, kétségtelenül helyesen megállapított iránya (individualizáció és egységesülés) mellett nem vette észre, vagy nem kívánta észrevenni, hogy elméletben ezekkel tényleg ellentétbe állni látszó folyamatként, de a történeti fejlődésben azokkal szoros és szerves viszonyban állva a társadalmi és politikai integrációnak új típusú közösségei jöttek létre: a nemzetek. S nemhogy a nemzetiség nem szorult vissza az egyén magánemberi szférájába, hanem a XVIII–XIX. század modern államalakulatai deklaráltan nemzetállamok voltak, illetve azok kívántak lenni.

A magyar reformkori liberális ellenzék a nyelvi-etnikai elemekre épített nemzetiség-koncepció alapjaira felépítette a 'politikai nemzet' elméletét. A nyugat-európai minták alapján az 'egy országban egyetlen nemzet' elvét adaptálták. A nemzetnek ez értelmezésében a politikum a meghatározó elem, a történetiség, az államiság, politikai lét és erő. Az etnikum az államalkotás révén emelkedik nemzetté, s további fejlődése is szorosan kapcsolódik államiságának megerősítéséhez.¹¹ Ebben a koncepcióban nemzet és állam a legszorosabb egységet képezi; a nemzet politikai individuum, melynek fő célja a nemzeti állam megteremtése, mely a nemzeti egyéniség kifejeződésének legmagasabb rendű megnyilvánulási formája.

Eötvös nagyon jól látja, hogy kora nemzetiségi mozgalmi által célként kitűzött nemzet-formációi a történelemben addig nem létező politikai közösségek és egységek. „Nevezeték nekem egy országot, melyben az, amiért a népet múlt emlékei által lelkesíteni akarják, valaha létezett volna!”¹² A nemzetiség jelszavával és a nemzetteremtés igényével fellépő nemzeti mozgalmak Eötvös értelmezésében nem kísérelnek meg mást, mint a történelem folyamatában már régen felbomlott vagy a jelenben is bomlásban lévő nemzetiségi kollektívumokat újra a társadalmi, a politikai integráció elsődleges elemévé tenni, s az államhatalmat is ennek alapján újjászervezni. Ez az oka annak, hogy a nemzet fogalma nem definiálható teljes egyértelműséggel, hiszen a valóságban nem létező formáció, legfeljebb politikai vágyalom. A nemzetet hol az állam, hol a nyelv, hol a faj közösségével azonosítják; ennek alapján regisztrálja a nyelvi, illetve történeti alapú nemzettudat különbségeit. Meggyőzően bizonyíthatja, hogy a nemzet fogalma nem alapozható kizárólagosan egyik tényezőre sem. A nemzeti ideológiákban mindhárom elemei keverednek, s különböző oppozíciós viszonyokban a nemzetek különböző érvekkel identifikálják önmagukat, mindig az érdekeiknek legin-

¹⁰ Uralkodó Eszmék I. 149.

¹¹ VARGA JÁNOS: i.m. 40.

¹² Uralkodó Eszmék I. 253.

kább megfelelő elemeket hangsúlyozva. Eötvös kedvelt példája a német nemzeti ideológia, melyben a döntő súllyal szereplő nyelvi elemek mellett a történeti jognak is tere van. „S míg Németországban odáig szeretnék terjeszteni a birodalom határait, ameddig a német nyelv terjed: ... Németország nem feledkezett meg hajdani birodalmi jogairól Schleswigré...”¹³

Míndez azonban nem azt bizonyítja Eötvös számára, hogy egy új történeti jelenéségről van szó, mely a történeti fejlődésben kialakult társadalmi, politikai elemeket új típusú egységbe szervezi; hanem azt, hogy a nemzetnek mint politikai közösségi formának, nincs realitása a modern korban. Az egyén nemzetiségi sajátosságait nem a politikum, az állam szférájában, a nemzet kollektívumának tagjaként fejtheti ki, „nemzeti jogosultságai” nem az állampolgár jogai, melyeket az államhatalomban érvényesíthet, hanem a magánember szabadságának elemei, melyek épp az államhatalomtól függetlenül bontakozhatnak ki leginkább. Eötvös célja az állam és nemzetiség elválasztása,¹⁴ a nemzetiségi kérdés „nem hatalmi kérdéssé”¹⁵ tétele.

Eötvös nemzet-értelmezése e ponton jelentősen különbözik a reformkori magyar nemzeti liberális ellenzék nemzet-értelmezésétől. Mert bár megegyeznek abban, hogy a nyelvi közösséget nem fogadják el a nemzetszerveződés elégséges alapjaként; de Eötvös ugyanakkor az államnemzet koncepcióval sem ért egyet. Ugyanis a történeti jog szerepének hangsúlyozásával csak látszólag erősíti meg az államnemzet koncepció kereteit, valójában célja épp a nemzetiségi érzés, s az arra épülő nemzeti mozgalmak depolitizálása, a nemzetiség fogalmának és érvényesítési terejének elválasztása az állam fogalmától és intézményrendszerétől.

Eötvös a nemzeti egyéniségek történeti felbomlási folyamatát felvázoló történet-filozófiai fejtegetései mellett politikaelméletében is bizonyítani kívánja, hogy a modern államszervezet nem alapozható a nemzeti, nemzetiségi elvre. Az állam az uralom szférája, a modern népfeltség pedig a többség uralmát jelenti az államhatalmon belül. A többség pedig nemzetiségét is uralmi pozíciókba kívánja juttatni az állam szervezetében. Mivel nagyobb befolyással bír a többség az államhatalom eljárására, annál kíméletlenebbül sértik a kisebbségben lévő nemzetiségek igényeit.¹⁶ Ezért az állam hatalmi viszonyaiban nem lehet külön nemzetiségi jogosultságokat érvényesíteni. Ezért helytelen elméletileg is a nemzeti mozgalmak azon törekvése, hogy „minden törzsi és nyelvi különbség a különállás jogának forrásaként”¹⁷ ismertessék el, s ne az egyes állampolgár, hanem a külön nemzetiség kapjon jogokat az államhatalomban. Ez álláspont szerint a nemzetiségi egyenjogúság a nyelvek számára az államelméletben elfoglalt teljesen azonos helyzetben van, valamint az állam olyan kötelezettségében, amely a közhivatalnokokat a különböző nemzetiségek számszerű viszonyai szerint nemzetiségi elv alapján osztja fel. Ezeket a jogokat pozitív törvények biztosíthat-

¹³ *Uralkodó Eszmék* I. 107.

¹⁴ GÖRÖC IMARE: Kossuth Lajos és báró Eötvös József nemzetiségi politikája a szabadságharc után. *Történeti Szemle* 1913. 349.

¹⁵ BERZEVICZY ALBERT: B. Eötvös József és a nemzetiségi kérdés. *Budapesti Szemle* 158. t. (1914) 323.

¹⁶ *Uralkodó Eszmék* II. 549.

¹⁷ EÖTVÖS JÓZSEF: Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról [a kétféleképpen: Eötvös: Ausztria...] In: *Reform és hazafiság*. Bp. 1978. II. t. 491.

ják. Ezzel azonban Eötvös értelmezése szerint nem egyenlő szabadságot, hanem csak egyenlő uralmat követelnek saját nemzetiségük számára.¹⁸ Az igazi szabadság nem értelmezhető az állam szféráján belül, csakis az államhatalomtól való függetlenségben keresendő. Ennek megfelelően az egyenlő szabadságra alapozott nemzetiségi egyenjogúság is csak így valósítható meg. „A demokratikus vagy alkotmányos államokban, egyáltalán, ahol a többség uralkodik, az összes nemzetiség egyenjogúságának elve csak akkor alkalmazható, ha a nemzetiség elvétől teljesen elvonatkoztatnak, és azt, hogy a különböző nyelvek az államon belül egymáshoz képest milyen helyzetet foglaljanak el, a dolgok természetes fejlődésére bízzák. E viszonyokra Svájc és Amerika szolgálhatnak példaként. Miként a demokráciában minden vallás valóban egyenlő helyzete csak akkor lehetséges, ha az állam polgárainak felekezeti kapcsolatait magukra a polgárookra bízzák...”¹⁹ Az államhoz való viszony vonatkozásában a valláson kívül a család társadalmi intézményével állítja párhuzamba a nemzetiséget. Egyrészt a család mint egység nem része az államhatalmi struktúrának; másrészt viszont az erős családi kötelékek létezése nincs ellentétben egy szilárd állam fennállásával, sőt minden állam a családban találja leghatalmasabb támaszát. Ugyanígy a különböző nemzetiségek létezése egy államon belül nem veszélyezteti az állam szilárdságát. Eötvös határozottan tagadja azt az álláspontot, mely szerint az egységes állam alapfeltétele minden különös nemzetiségi megszüntetése.²⁰ Miként a különböző vallásoknak, a különböző nemzetiségeknek is az egyén személyes szabadságával lehet és kell biztosítani a szabad kifejlődést. „Ahol az egyének egyenjogúságát biztosítja az alkotmány, ott a nemzetiségi egyenjogúság kérdése elvesztette gyakorlati jelentőségét. Ahol mindenki, bármely nemzethez tartozzék is, jogaiban egyenlő a többivel, ott egyetlen nemzetiség sem tekinthető az állam kivételezettjének.”²¹ A nemzeti egyenjogúság lényege nem az államhatalomban való kollektív részvételt biztosító pozitív törvényekben rejlik, hanem az egyén szabadságán keresztül érvényesülő negatív jogokban: minden nemzet saját körén belül, bárki kényszerétől szabadon, megmaradjon és fejlődjön.²²

Eötvös elméleti következtetései végpontja nem csupán a teljes nemzeti örendelkezés elvének elutasítása,²³ hanem a nemzetiségi kollektív politikai jogok tagadása. A nemzetiségi különbözőség nem lehet a különállás jogának forrása az államban. Ahogy az egyén szabadságát az állam hatalmának korlátozása által megteremtendő, s az államhatalommal szemben autonómítást élvező „egyesültei-helyhatósági szférában, a félig politikai, félig társadalmi szövetkezés világában”²⁴ érvényesítheti, ugyanúgy az egyén nemzetiségi sajátosságait, nyelvét, kultúráját is ezek között a keretek között bontakoztathatja ki. A nemzetiségi kollektív jogosultságok elvének ellenében Eötvös a területi önkormányzatok rendszerét állítja fel, melynek szervezőelve nem a nemzetiségi elv, hanem a történeti alapú területi megosztás: a tartományok és

¹⁸ Uo. 504–505.

¹⁹ Uo. 504.

²⁰ *Uralkodó Eszmék* I. 174.

²¹ *Eötvös: Ausztria...* 567.

²² Uo. 504.

²³ GERGELY ANDRÁS: *Eötvös korszerűtlen korszakméi. Új Forrás* 1985/2. 35.

²⁴ Uo. 36.

községek közigazgatási önkormányzata. Addig amíg az Uralkodó Eszmék első kötetében a területi önkormányzat elve mint az állam szervezőelve még épp a nemzetiségi mozgalmak centrifugális erejét volt hivatva semlegesíteni, addig a három évvel később megjelent második kötetben Eötvös érvrendszerének hangsúlyai átrendeződnek, miszerint az önkormányzati rendszer egyik legfontosabb funkciója az egyén számára biztosítani nemzetiségének szabad kifejtését. „Mindkét nemű igények kielégítése végett szükség, hogy az egyes tartományoknak adott föltételes önállósággal tért nyissunk azon igényeknek, melyek történeti jogon alapulnak, s a községek önállósága által bizonyos körön belül azon igényeknek engedjünk tért, hogy maguknak érvényt szerezzenek, melyek a nyelvkülönbségből származnak.”²⁵

Eötvös nemzetiségpolitikai elképzeléseit gyakran interpretálják a XX. századi demokratikus nemzetiségpolitikai koncepciók előképeként. E felfogás szerint Eötvös programja és nemzet-értelmezésének súlypontja az autonómia fogalmában és programjában ragadható meg, miszerint Eötvös az önkormányzatot és függetlenséget kívánja elérni minden nemzetiség mint kollektívum számára.²⁶ „A szabadelvű demokráciában a nemzetiségek különböző intézményeket hozhatnak létre nyelvük, kultúrájuk fejlesztésére, és megszervezhetik önálló, az állam irányításától és befolyásától független érdekképviselőtüket.”²⁷ Kétségtelen az, hogy Eötvös politikaelméletében határozottan kiállt a nemzetiségek nyelvének, kultúrájának szabad kifejtése mellett, de ezt mindvégig az egyén cselekvési szabadságának körén belül értelmezte, s tagadta a nemzetiségi kollektív jogok létét és érvényesíthetőségét az államhatalmon belül.

Eötvös gondolati inspiráló élménye az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc, melyben a Magyarországon és a birodalomban élő népek nacionalizmusa egymásnak feszült, s véres politikai és katonai konfliktusba torkollott. Eötvös ezekben az eseményekben a nemzeti mozgalmak fizikai, szellemi és erkölcsi értékeket pusztító energiájának megtestesülését látta, s nem utolsó sorban a magyar liberális nemesség államnemzet koncepciójának nyilvánvaló kudarcát. A nemzetiségi mozgalmak fő elméleti tévedése, s gyakorlati politikai veszélyességüknek forrása az, hogy összekapcsolják a nemzetiségi érzést, a nemzet-programot az állammal. Ezért Eötvös egyetlen intellektuális és politikai lehetőséget lát a pusztító küzdelmek feléledésének megakadályozására, s nem kevesebbet kísérel meg, mint a nemzetiségi mozgalmak „depolitizálását”, nyelvi-kulturális mozgalmakká való átalakítását, s így önálló politikai tényezőként jelentőségük csökkentését.

Ezen koncepció következetes képviselője mellett azonban jelentős különbségek figyelhetők meg a nemzetiségi mozgalmak megtételését illetően Eötvös 1850-es és 1854-es álláspontjában. Gergely András a következőképp foglalja össze megállapításait: „A röpirat [Ausztria nemzeteinek egyenjogúsága] a nemzetiségi eszme nyílt háttérbe szorításán (nem korrekcióján!) munkálkodik – a következő évben megjelenő tudományos értekezés [az Uralkodó Eszmék első kötete] már dialektikusan szemlél, az uralkodó eszmék egyszerre megvalósítandó átértelmezését (s nem az egyik mellő-

²⁵ Uralkodó Eszmék II. 551–552.

²⁶ FABIÁN ERNŐ: Az ember szabad lehet. Eötvös József eszmevilága. Kolozsvár-Napoca 1980. 158.

²⁷ FABIÁN ERNŐ: A közösségi létezés és az ideológiák. In: A tudatosság fokozatai. Bukarest, 1982. 40–41.

zését) követeli”²⁸ Véleményünk szerint a nemzetiségi eszme korrekciójának igénye már az 1850-es röpiratban megfogalmazódik; s az igazán markáns és meglepő fordulat a nemzetiségi mozgalmak értékelésében az Uralkodó Eszmék két kötetében kifejtett gondolatok között keresendők.

Eötvös történetfilozófiai elméletébe beleillesztve, az emberi szabadság fejlődését a történeti folyamatok értékmérőjeként alkalmazva az Uralkodó Eszmék két kötetében homlokegyenest ellenkező értékelését adja a nemzetiségi mozgalmaknak. Ezt megteheti látszólagos logikai ellentmondás nélkül, mivel egyik kiinduló elméleti tételle a szabadság és az uralom azonos természete és lényege. „A szabadságra és az uralkodásra törekvés csak különböző fokai ugyanazon emberi hajlamoknak.”²⁹ A szabadság utáni vágy törvényszerűen felkelti az uralkodásra való hajlamot. (Ebben az értelemben az Uralkodó Eszmék alapkérdése nemcsak a szabadság mibenléte, hanem legalább annyira a hatalom természete és törvényszerűségei.) A mű első kötetében a politikai célokat megfogalmazó nemzetiségi mozgalmakat az uralomra, a mások elnyomására törekvés megnyilvánulási formájaként értékeli. „Minden nemzeti törekvésnek alapja: felsőbbségének érzete; a célja: uralkodás... Minden nép minden időben a világ központja gyanánt szeretné magát tekinteni, mely körül forogjon a többi. A kíméletlen önzés, melyet egészen míveletlen népeknél találunk, nem enyészik el a műveltség által; csakhogy az önzés a hazafiság leple alá vonul, melyben pirulás nélkül jelenhetik meg.”³⁰ Eszerint a nemzetiségi mozgalmak törekvései éles ellentétben állnak az Eötvös által elfogadott „helyes”, az egyén magánemberi szabadságát hangsúlyozó szabadságértelmezéssel, de a szabadságnak az állampolgári egyenlőséget középpontba állító „helytelen” értelmezésével is. Az állam szervezetén belül Eötvös a kiváltságos örökölt nemesség létével állítja párhuzamba a nemzeti elkülönültséget, felhasználva azt a korban közkeletű elméletet, mely a nemesség kialakulását etnikai tényezőkre vezette vissza. Eötvös határozottan szembefordult a reformkori liberális nemzeti mozgalom azon tételével, mely szerint „a haladás és nemzet egymást kölcsönösen feltételező fogalmak: a szabadságjogok és a polgári nemzet egyidejűleg és kölcsönösen egymás célját és eszközt jelentik”³¹ Eötvös legélesebben és legszélsőségesebben röpiratában fogalmaz: „A nemzetiség elvének éppen úgy, mint az örökölt nemesség elvének engednie kell a szabadság és egyenlőség elve javára, vagy emezeknek kell amazok előtt meghajolniok. Egyesíteni nem lehet őket.”³²

Az Uralkodó Eszmék második kötetében viszont a nemzetiségi törekvéseket a szabadság utáni vágy megnyilvánulási formájaként értékeli; mégpedig a „helyes értelemben vett” szabadságra való törekvés jeleként, mely az államhatalom egységesítő és egyenlősítő tendenciáival szemben fogalmazza meg az egyén különállásának és önállóságának az igényét. „A nemzetiség melletti lelkesedés csak tiltakozás, és pedig – minden egyes egészen erőtlenn lévén az állam irányában – az egyéni szabadság

²⁸ GERGELY ANDRÁS: id. 35.

²⁹ Uralkodó Eszmék I. 169.

³⁰ Uo. I. 109.

³¹ VARGA JÁNOS: id. 31.

³² Eötvös: Ausztria... 484.

egyedül lehetséges tiltakozása az állam mindenhatósága ellen.³³ Ez azonban nem jelenti azt, hogy e mozgalmak által kitűzött célokat illetően megváltozott volna álláspontja, s támogatná e mozgalmak politikai autonómiára irányuló törekvéseit.

Mi indokolhatja a nemzetiségi mozgalmak ennyire eltérő értékelését? Az elmélet semmiképpen sem. A mű második kötetének történetfilozófiai koncepciója a nemzetiségek történeti szerepéről, a történeti fejlődés irányairól nem változott. Nem változott a nemzeti jogosultságok értelmezése, s a nemzeti-nemzetiségi konfliktusok feloldására javasolt politikai program sem: a kollektív nemzetiségi politikai jogok helyett a területi önkormányzatok rendszere. Eötvös – bár hangsúlyaiban eltérő – de alapelveiben egységes nemzetiségpolitikai koncepciót fejtett ki műve két kötetében. Ami változott, mégpedig radikálisan megváltozott, az a nemzetiségi mozgalmak aktuális politikai szerepének értékelése, annak megítélése, hogy ezen mozgalmak beilleszthetők-e, illetve nem az Eötvös által kívánatosnak tartott fejlődési irányba.

Eötvös elméletében a történeti folyamatok politikai megítélésének mércéje a nagy államok fennmaradásának biztosítása. A nemzetiségi mozgalmak politikai szerepét is az a tény határozza meg, hogy azok mennyiben veszélyeztetik, vagy mennyiben erősítik a nagy államok létét, s így az európai nagyhatalmi egyensúlyrendszer fenntartását: „...az egyes ország, nemzetiség, község és egyén törekvését csak annyiban mondhatni ésszerűnek, s csak annyiban lehetünk erre tekintettel, amennyiben nem veszélyeztetik a nagyobb államok fönnállását.”³⁴

Az Uralkodó Esmék első kötetében és a tárgyalat röpiratban Eötvös az európai nemzeti mozgalmakon belül a hangsúlyt a nyelvi nacionalizmusokra helyezi, melyeket határozottan elutasít. Ezeket a mozgalmakat látja a legdinamikusabb tényezőeknek, melyek a történeti jog legitimitását, s az annak alapján fennálló államalakulatokat megsemmisíthetik. A nemzetiségi mozgalmakban rejtőző legnagyobb veszély számára az európai hatalmi egyensúlyrendszer megbomlása, amely azonban Eötvös szerint nemcsak az aktuálisan létező államok felbomlását jelentené. Nem túlságosan meggyőzősen bizonyítami próbálja, hogy az államok újjárendeződése a nyelvi megosztás alapján magának az állam intézményének felbomlásához vezetne, mely alapjaiban rázná meg a „keresztény polgárisulást”. Ennél jóval plasztikusabban érzékelhetőek konkrét politikai félelmei, melyekben a reformkori liberálisok szinte mindegyike osztozott: a létező államhatalmak meggyengülése s esetleges felbomlása (s ezen a ponton lehetetlen nem a Habsburg-birodalomra gondolnunk) Oroszországot erősítené meg Európában, ami az európai civilizáció háttérbe szorulását jelentené.

Elméletének igen törekény pontja az olasz és a német nemzeti mozgalom történeti szerepének értékelése. Hiszen Eötvös a nagy államok létrejöttét és fennmaradását a modern történeti fejlődés lényegi sajátosságának és értékének tartotta, s ebben nem tett különbséget az újonnan kialakult vagy alakulóban lévő nemzetállamok és a dimasztikus kötöttségű soknemzetiségű birodalmak között. Márpedig a német és olasz nemzeti mozgalom a szétapródott kisállamiság helyébe egységes, nagy nemzetállamok létrehozását tűzte ki célul. Érzékelve ezt a belső ellentmondást Eötvös a nemze-

³³ Uralkodó Esmék II. 57.

³⁴ Uo. II. 339–340.

tiségi mozgalmak egyértelmű és igen határozott negatív értékelésében Németország egyesülésének kérdésében kivételt tesz (az olasz nemzeti mozgalommal részletesen nem foglalkozik). Németországban az egységesítési mozgalmaknak középkori előzményeit mutatja ki (pl. a német-római császárság), melyek az összetartozás tudatát a történelem során ebben a népben mindvégig ébren tartották, így ez a mozgalom nem a történeti jog ellenében, hanem annak kiteljesedéseként lép fel: „... a német egység utáni törekvés nem politikai pártok által felhasznált izgatási eszköz, hanem egyike azon mozgalmaknak, melyek a történet által huzamosan előkészítve [vannak], éppen azért ragadnak meg rögtön egész népeket, mert a jelenkor összes viszonyai által idéztettek elő.”³⁵ S annak ellenére értékeli pozitívan Eötvös a német egyesítési törekvéseket, hogy tudja, egy egységes Németország kialakulása is jelentősen átrajzolná az európai hatalmi egyensúly belső arányvonalait, de Eötvös is, kortársaihoz hasonlóan, ekkor még a német egyesülésnek a „nagy-német” változatát várja és reméli, s ettől remélheti a Habsburg-birodalom politikai súlyának növekedését is. Az olasz nemzeti mozgalom ugyanakkor Észak-Olaszország kérdésében sértette az Osztrák Birodalom nagyhatalmi igényeit. Ezen a ponton is szembetűnik, hogy Eötvös elmélete milyen szorosan kötődik a Habsburg-birodalom legitimációjának megerősítésére irányuló politikai programjához, „gondolatmenete túlságosan is a Habsburg-birodalom fenntartásának igényeihez szabott.”³⁶

A nemzetiségi mozgalmak politikai jövőjét illetően, belső szorongásait és félelmeit igen jól érzékeltetően, Eötvös ellentmondásosan nyilatkozik; munkájában „a tudós és gyakorlati államférfiú néhol alkudozni látszanak egymással”, úgyszólván küzdelmet folytat önmagával, hogy hazája érdekeit a tudományos igazsággal összeegyeztesse.³⁷ Egyszerre látatja ezeket a mozgalmakat nagy dinamikájú, a létező államok kereteit szétfúzó politikai erőknak, s egyszerre tagadja, hogy Európa jövőjében a nemzeti mozgalmaknak jelentős szerepe lenne. Távlatokban még a nemzetiségi különbségek megszűnését is feltételezi, a nyelvek egységesülési folyamatát jósolja, s ennek alapján a nemzetiségi mozgalmak lecsendesülését és felbomlását. „Az emberiség eddigi haladásának alaptörvényei nem fognak egy rövid időszak által megcáfoltatni, s ennél fogva a legnagyobb bizonyossággal jósolhatjuk, hogy egyes nemzetiségek, melyek most öntudattal lépnek fel, talán hamarabb, mint hinnők, különállási követeléseikről le fognak mondani, s unokáink a nemzeti jogosultság nevében indított vitákban, melyek századunkat jelenleg izgatják, úgy hiszem, csak a vízbehalónak minden tárgy után hiú kapkodását fogják látni.”³⁸ Vágyálmait mintegy ráerőlteti tapasztalataira és elméletére. Jó példa erre, hogy épp Magyarországot említi bizonyítékként annak, hogy a népekben a nemzetiségi érzet nem rendelkezik szilárd alappal és bázissal: „A nemzeti rokon- és ellenszenv, mind intenzíve, mind extenzíve, egészen más valami a népnél, mint szószólóiknál. Intenzitására nézve ez érzet – Istennek hála – a népek-nél csaknem mindig gyengébb, mire még Magyarország legújabb története is például

³⁵ Uralkodó Eszmék I. 161.

³⁶ GERGELY ANDRÁS: id. 36.

³⁷ BERZEVICZ ALBERT: id. 324.

³⁸ Uralkodó Eszmék I. 254.

szolgálhat.”³⁹ Egyetérthetünk Sötér István összegzésével: „Eötvös minden módon hinni akar a nemzeti egyéniségek elhalványulásában, a polgárosodásnak nemzeteket elnyomó hatásában, – mivel ez a hite megkönnyíti azt a másikat, melyet az önkormányzattal ellensúlyozott 'erős állam' jogosultságába oly vakon vezetett.”⁴⁰

Az Uralkodó Eszmék második kötetében a nagy államok fennmaradásának biztosítását mint viszonyítási értéket megtartva másként értékeli a nemzetiségi mozgalmakat. Feltételezi, hogy a nyelvi nacionalizmusok és a történeti jogot alapul vevő nacionalizmusok ellenkező, ütköző törekvésekkel egymást korlátozzák, sajátos egyensúlyban tartják. Sőt feltételezi a történeti jog legitimitásának újabb megerősödését is. Az európai nemzeti mozgalmak átmeneti lecsendesülése bizonyították számára arra, hogy ezen mozgalmak nem veszélyeztetik komolyan a fennálló államok integritását. „Úgy hiszem, hogy nagy illúzió volt mind azoknak, akik 1848-ban és utóbb a nemzetiség elve mellett küzdöttek, mind azoknak, akik az ellen léptek sorompóba, azt hinniük, hogy az ezen elv melletti lelkesedés a jelen államok valóságos feldarabolásához vagy Európa etnográfiai viszonyain alapuló újabb beosztásához fog vezetni. Az érzelmek nagy hatással vannak a tényekre: de nem képesek megsemmisíteni a tényeket, hirtelen egyberontani hosszas időt eredményeit: s Németország példája az újabb korban legjobban mutatja, mit várhatunk e tekintetben a nemzetiség elvétől.”⁴¹ A későbbi nemzeti átrendeződési folyamat ismeretében különösen szembeötlő, Eötvös mennyire eltúlozza a stabilitásra törekvés elemeit a nemzeti mozgalmak ideológiájában, hiszen a nemzetiségi elvet az „örökösödési királyság” mellett a létező viszonyok egyedüli támaszának jelöli meg.⁴² Megállapításai ez esetben is spekulatívnek, vágyakat, óhajokot jelenítenek meg történeti tényként. Ugyangy illúzióknak – de egyben e térségben még ma is aktuális vágyalomnak – bizonyult a kisebbségben levő nemzetiségek hád-szerepéről vallott gondolata: „... minél inkább testvérektől tekintik valamely állam lakói a szomszéd állam népessége egy részét: annál inkább kell a békés együttélés szükségét érezni, és azon szükségét, hogy összetűközések esetén a vitát fegyver nélkül igazítsák el.”⁴³

Eötvös nemzet-értelmezése és nemzetiségpolitikai elképzelései igen heves vitát váltottak ki a magyar közvéleményben, s a vita hullámai az 1850-es évek végére sem csitulnak, bizonyítják ezt Kemény Gábor és Mocsáry Lajos egymást követő röpiratai.⁴⁴ Eötvös az egyetemes emberi haladás érdekeinek elsőbbségét mindvégig hirdette, s az érzelmektől és indulatoktól hevített modern nacionalizmus iránti idegenkedését és fenntartását megőrizve, maga is számos ponton elmélete és politikai programja korrigálására kényszerült. Elfelé hajtja az olasz és német nemzeti mozgalom kiteljesedése

³⁹ Uralkodó Eszmék I. 153.

⁴⁰ Sötér István: Eötvös József. Bp. 1967. 270.

⁴¹ Uralkodó Eszmék III. 564.

⁴² Uo. II. 555.

⁴³ Uo. II. 565.

⁴⁴ B. KEMÉNY GÁBOR: A nemzetek fejlődéséről. Kolozsvár, 1856; Helyzetünk és jövőnk. Pest, 1859; Néhány szó Dr. Eötvös Józsefhez. Pest, 1860; Még egy néhány szó 1860; MOCsÁRY LAJOS: Nemzetiség Pest, 1858.

és politikai sikerei, melyek nyomán az olasz és német egységes nemzeti állam az átfarmálódott európai hatalmi egyensúly részévé vált. S efelé vezet az Osztrák Birodalom belső egyensúlyának hiánya, s nagyhatalmi státusának látványos megingása. Nyilvánvalóvá válik számára, hogy a birodalom és Magyarország társadalmi és politikai modernizációját csak a nemzetiségi mozgalmak nyelvi, kultúrális és politikai törekvéseinek figyelembe vételével lehet és szabad végrehajtani.

Agnes Deák

DIE AUFFASSUNG DES BEGRIFFS DER NATION DURCH JÓZSEF EÖTVÖS UND SEINE KONZEPTION ÜBER DIE NATIONALITÄTENPOLITIK IN DER ERSTEN HÄLFTE DER 1850ER JAHRE

Angeregt durch die Wirkung der blutigen Konflikte der Nationalitäten im Laufe der Revolution und des Freiheitskampfes 1848-49 hat eine der bestimmenden Persönlichkeiten der liberalen Opposition der Reformzeitalters József Eötvös in seiner geschichtsphilosophischen Arbeit „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra“ (Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat) (1851, 1854) sowie in seinem Flugblatt über die Gleichberechtigung der Nationalitäten von Österreich den Versuch unternommen, den Begriff „Nation“ und „Nationalität“ neu zu deuten, die historische Rolle der Bewegungen der Nationalitäten neu zu beurteilen.

Als Ausgangspunkt der Geschichtsphilosophie von Eötvös gilt die Auflösung der Kollektive der Nationalitäten durch die gemeinsame Wirkung der Individualisierungs- und der auf den übernationalen Universalismus abzielenden Vorgänge der modernen Zeit. Die Nationalität gilt nicht mehr als historisch existierendes Kollektiv, sondern als eine mögliche Form des Verhältnisses des Individuums zu den anderen. Das Ziel von Eötvös besteht in der Kritik über den modernen Staatsnationalismus und den Nationalismus der Sprache, in der Depolitisierung der Bewegungen der Nationalitäten seines Zeitalters, in der Trennung des Begriffs der Nationalität vom Begriff des Staates und vom System dessen Institutionen.

Eötvös korrigiert in einem späteren Abschnitt seines Lebenswerkes die hier dargelegten Ansichten in zahlreichen Punkten seiner Auffassung über die Nation, in vielen Punkten entwickelte er diese weiter und brachte in den 1860er Jahren eine der hervorragendsten geistigen Leistungen durch den Entwurf der Konzeption der Nationalitätenpolitik hervor.